

PAPER DETAILS

TITLE: BILGE KAGAN YAZITI'NDAKI "kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g : b(ä)gl(ä)ri : bod(u)ni" IBARESİ
ÜZERİNE

AUTHORS: Aydar MIRKAMAL

PAGES: 1-10

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/284273>

BİLGE KAĞAN YAZITI'NDAKİ “kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g : b(ä)gl(ä)ri : bod(u)nı” İBARESİ ÜZERİNE*

Aydar MİRKAMAL**

Geliş Tarihi: Ocak, 2017

Kabul Tarihi: Mart, 2017

Öz

Eski yazıtlardaki kelimeleri, cümleleri araştırırken o dönemin coğrafi özelliklerini, inanç sistemini ve bunların şekillendirdiği kültürü göz önünde bulundurmak oldukça önemlidir. Bazı ibareleri ve gelenek görenekleri araştırırken eski Türk kültüründen pek çok özelliği günümüze kadar taşımış olan Güney Sibirya Türkleri başta olmak üzere Orta Asya'daki Türklerin kültürleri ve dilleri bize yol gösterici olabilmektedir.

Bu çalışmada da çağdaş Kazak kültürü ve dilindeki benzer örnekler dikkate alınarak Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzünün birinci satırındaki *kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g* ibaresi incelenmiştir. Çalışma gerçekleştirilirken önce konuyla ilgili yapılmış araştırmalar üzerinde durulmuş; ardından da Halil Açıkgoz'un önerisi de dikkate alınarak *kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g* ibaresi, “keçe ile kerege ilişkisi gibi” yani “birbirlerine candan bağlı, etle tırnak gibi, bir birinden kopmayan” şeklinde anlamlandırılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Bilge Kağan Yazıtı, *kid(i)z, k(ä)r(ä)kül(ü)g*.

A STUDY OF THE PHRASE, *kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g: b(ä)gl(ä)ri: bod(u)nı*, ON BILGE KHAGAN'S INSCRIPTION

Abstract

During the search for words or sentences in old inscriptions, it is quite important to take that period's geographical features, belief system and culture into consideration. The cultures and language of Central Asian Turks, particularly Southern Siberian Turks, who brought many features of old Turkish culture to our era can be a guide for us to investigate some phrases, customs and traditions.

This study examines the phrase *kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g* in the first line of the eastern side of Bilge Khagan Inscription taking similar examples in the modern Kazakh culture and language into account. During the research, the relevant previous studies were examined, then considering Halil Açıkgoz's suggestion, the phase was interpreted as an analogy with the relationship between *keçe* and *kerege*, which means cordially interdependent, as close as two coats of paint or not drifting apart.

Keywords: Bilgä Kagan Inscription, *kid(i)z, k(ä)r(ä)kül(ü)g*.

* Kazakça özgün adı “Bilge Kagan Eskertkişindeki *kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g : b(ä)gl(ä)ri : bod(u)nı* sözi jöninde” olan bu çalışmayı Türkiye Türkçesine aktaran Yrd. Doç. Dr. Mehmet Yasin Kaya'ya teşekkür ederim.

** Prof. Dr.; Xinjiang University, China, mirkamala@yahoo.com.

1. Giriş: Araştırmanın Tarihçesi:

t(ä)ŋri t(ä)g : t(ä)ŋri : y(a)r(a)tm(i)š : türük : bilgä : k(a)g(a)n : s(a)b(ı)m : [k](a)ŋ(ı)m : türük : bilg[ä kaganal]tı sir : tok(u)z og(u)z : kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g : b(ä)gläri : bod(u)nı ...

Bilge Kağan Yazıtı'nın doğu yüzünün birinci satırında yer alan yukarıdaki cümledeki *kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g* ibaresinin okunuşu ve anlamlandırılması üzerine tartışmalar günümüzde de devam edelmektedir.

Bu konu hakkında yapılan tartışmalar başlıca üç grupta değerlendirilebilir:

1) Birinci grup, Runik yazıtların ilk okunduğu yıllarda W. Radloff'un ve V. Thomsen'in yeni okuyuşları ile sonraki yıllarda bu okumaları aynen kabul eden diğer araştırmacıların devri oluşturur.

Bu dönemde *kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g* ibaresi, *iki ädizkär külig* ve *iki ädizkär külig* olarak genelde iki farklı şekilde okunmuş ve “alp erleri” ile “tabi olanlar” şeklinde anlamlandırılmıştır. Radloff, 1895 yılındaki çalışmasında bu ibareyi, *tokuz oguz ödüzki är külük bağlari budunı* şeklinde değerlendirmiş ve “Dokuz Oğuz’un alp erleri, beyleri, halkı” olarak tercüme etmiştir. Thomsen ise; *tokuz oguz iki ädizkär külig bağlari budunı* olarak okuduğu bu öbeği “Dokuz Oğuz’un alp erleri, halkı” şeklinde tercüme etmiştir (Radloff, 1895: 100; Thomsen, 2002: 178-179).

Radloff, 1897 yılındaki araştırmasında önceki transkripsiyonunu *tokuz oguz yädinik är külig bağlari budunı* şeklinde değiştirmiştir ki burada dikkati çeken *yädinik* sözüne “tabi olan” anlamını vermiş olmasıdır (Radloff, 1897: 172).

Radloff ve Thomsen'den sonra gelen araştırmacılardan S. Ye. Malov ve G. Aydarov, Radloff'un görüşünü benimsemiş; H. N. Orkun ve R. Giraud ise Thomsen'in fikirlerini kabul etmişlerdir (Malov, 1959: 16; Aydarov, 1971: 303; Giraud, 1999: 266-273; Orkun, 1936: 57).

Mirzatay Joldasbekov ve Karjavbay Sartkoja, bu ibareyi *altı esir tokuz oguz idi ediz ker külig begleri bodunı* olarak okumuş, “Altı Esir, Dokuz-Oğuz’un hâkimleri, Ediz topraklarının ünlü beyleri, halkı” şeklinde aktarmıştır. Napil Bazılhan ise, *tısı er : tokuz oguz : eki ediz ker külig : begleri budunı* şeklinde aktardığı bu ibareyi, “Tısı er, Dokuz Oğuz, İki Ediz ker külük (ünlü) beyleri, bütün halkı” olarak anlamlandırmıştır (Joldasbekov ve Sartkoja, 2005: 257; Bazılhan, 2005: 85). Her iki çalışmanın da transkripsiyonları ve tercümeleri Radloff ve Thomsen'e benzedikleri için bunları da birinci kısımda değerlendirmek gerekir.

2) İkinci gruba giren araştırmacılar *kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g* öbeğinin son kısmını

käräkülüg şeklinde okusalar da sözcüğü anlamlandırırken çok farklı açıklamalarda bulunmuşlardır.

Talat Tekin, 1968 yılındaki eserinde, *sir tokuz oguz eki ädiz käräkülüg bağları bodunı* şeklinde bir okuma yapıp “Nomadic lords and peoples of the ...Sir, Tokuz-Oguz and Eki-Adiz!” (*Sir, Tokuz Oguz ve Eki-Adiz’in göçmen beyleri ve halkı*) olarak tercüme etmiş; *käräkülüg* sözünü de “göçmen” sözü ile karşılamıştır (Tekin, 1968: 350). Tekin, 2003 ve 2010 yılındaki çalışmalarında ilkinde benzer bir okuma yapmış, ancak aktarırken “çadır” sözünü kullanmıştır (Tekin, 2003: 63; Tekin, 2010: 50). Tekin, açıklamalarda *Irk Bitig*’te *käräkü* sözünün “çadır” anlamına geldiğini belirterek bu sözün “çadır, göçer” anlamını taşıdığının kesin olduğunu ifade etmiştir (Tekin, 2010: 106-107).

Shimin Geng, bu ifadeyi *altı sir tokuz oguz äki ädiz käräkülüg bağları bodunı* şeklinde okumuş ve “Altı?, Sir, Dokuz Oğuz, İki Ediz’in değerli beyleri ve halkı” olarak tercüme etmiştir (Geng, 2005: 149). Árpát Berta, *tokuz oguz yldn käräkülüg bağları bodunı* şeklinde bir okuma yapıp, “Dokuz Oğuz’un çadır? beyleri, halkı” olarak tercüme etmiştir (Berta, 2004: 138). Erhan Aydın, bu ifadeyi özel olarak incelediği yazısında “[al]tı sir tokuz oguz äki ädiz käräkülüg bağları bodunı” ifadesini “Altı Sirler, Dokuz Oğuzlar, İki Edizler, Kerekülü beyleri ve milleti” şeklinde aktarmış, burada yer alan *käräkülüg* sözünü de bir etnonim olarak teklif etmiştir (Aydın, 2005: 28).

3) Üçüncü grup, bu ibareyi *kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g* şekilde değerlendirmiştir. Bu okumayı ilk defa ortaya koyan Halil Açıkgöz olmuştur. Açıkgöz, “İki Ediz” okumasının hatalı olduğunu öne sürüp, metnin *[al]tı sir tokuz oguz kidiz käräkülüg bağları bodunı* şeklinde okunması gerektiğini ve anlamının da “Altı Sir, Dokuz Oğuz çadır beyleri, halkı” olduğunu teklif etmiştir (Açıkgöz, 1994: 10).

Hatice Şirin User, Halil Açıkgöz’ün yukarıdaki teklifine katılmıştır. Hunların ve Türk soyluların keçe çadırda yaşadıklarını, keçe çadır şeklinde arabalarının olduğunu Çin yıllıklarında ve Çinli şair Po-Kü-i’nin şiirlerinde geçtiğini delil göstererek, konu edinilen ibareyi “Altı Sir(lerin) ve Tokuz Oğuz(ların) keçe çadır beyleri ve halkı” şeklinde anlamlandırmayı uygun görmüştür (User, 2010: 74).

Mehmet Ölmez bu öbeği *kidiz käräkülüg* şeklinde okumuş ve “keçe çadır” olarak aktarmıştır. Ancak Ölmez, “keçe” sözcüğünün sonuna koyduğu soru işareti ile önerisinin kesin olmadığını bildirmiştir (Ölmez, 2012: 123, 137).

Radloff’un, *ödüzki är külük* ya da *yädinik är külüg* şeklinde okuyup, “alp er” şeklindeki tercüme etmesinden “ünlü, şöhretli” anlamlarını verdiği *külük* ve *är* sözlerini birlikte incelediği

anlaşılmaktadır. Thomsen ise, *iki ädizkär külig* okumasını “alplar ve soylular” olarak anlamlandırmıştır. Bu sözü incelediği dipnotunda, bu okumanın ve tercümenin çok da güvenilir olmadığını da belirtmiştir. Talat Tekin, Árpát Berta, Shimin Geng, Erhan Aydın gibi yukarıda anılan araştırmacılar *k(ä)r(ä)kül(ü)g* sözünü *Irk Bitig*’deki şekle dayanarak doğru okumuşlar ve *är külig* veya *ädizkär külig* gibi hatalı transkripsiyonları devam ettirmemişler, bu sözün anlamını da “çadırılı” ya da “keçe çadırılı” olarak kaydetmişlerdir. Bu yapının önündeki *iki ädiz* öbeğini de Kültegin Yazıtı’nda rastlanılan etnonim “Ediz” sözüyle ilişkilendirmişlerdir.

Halil Açıkgoz, 1994 yılındaki *iki ädiz* okumasını *kidiz* şeklinde düzeltse de sonrasında konuyla ilgilenen araştırmacılar tarafından kabul görmemiştir. Yalnızca, Hatice Şirin User’in 2010 yılındaki anılan eserinde, Açıkgoz’un okuyuşu değerlendirilmiş ve bu okumanın doğru olduğu ifade edilmiştir (User, 2010: 72-74).

2. Değerlendirmeler:

ᠡᠶᠢᠳᠢᠰᠡᠬᠠᠷᠠᠳᠤ şeklinde yazılan bu söz öbeği arasında iki nokta üst üste (boşluk) işaretini (Mert, 2013: 1-30) görmüyoruz. Biz bu öbeğin *kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g* şeklinde okunması gerektiğini düşünüyoruz.

1) “Ediz” sözüne Kültegin Yazıtı’nda, Oğuzların bir grubu olarak iki yerde rastlanılmaktadır:

tokuz og(u)z : bod(u)n : k(ä)ntü : bod(u)n(u)m : (ä)rti : t(ä)ñri : yer : bulg(a)kın : üčün : y(a)gı boltı : bir yılka : beš yolu : süñ(ü)šd(ü)m(i)z : (ä)ñ ilk(i) : togu b(a)lıkta : süñ(ü)šd(ü)m(i)z : külteg(i)n : (a)zman (a)k(i)g : bin(i)p : opl(a)yu t(ä)gdı : (a)ltı (ä)r(i)g : s(a)nčdı : sü (ä)gišintä : yet(i)nč (ä)r(i)g : kıl(i)čl(a)dı : (i)k(i)nti : koš(u)lg(a)kta : (e)d(i)z birlä süñ(ü)šd(ü)m(i)z : külteg(i)n : (a)z y(a)g(i)zın : bin(i)p : opl(a)yu : t(ä)g(i)p : bir (ä)r(i)g : s(a)nčdı : tokuz (ä)r(i)g (ä)g(i)rä : tokıdı : (e)d(i)z : bod(u)n(i) : (a)nta ölti :

“Dokuz Oğuz halkı kendi halkım idi, gök ile yer arasındaki karışıklık nedeniyle düşmanımız oldular. Bir yılda beş kez savaştık. İlk önce Togu şehrinde savaştık. Kültegin azman kır atına binip ok gibi hücum etti. Altı adamı mızrakladı. Ordular karşılaştığında yedinci eri kılıçladı. İkinci olarak Koşulgak’ta Edizlerle savaştık. Kültegin Az (halkından ganimet aldığı) yağız atına binip ok gibi hücum ederek bir eri mızrakladı. Dokuz eri kuşatıp süngüledi. Ediz halkı orada öldü.” (Kültegin Kuzey Yüzü, 4-6. satırlar).

Dikkat edilecek olursa, Edizler yalnızca Oğuzların bir grubu olarak anılmaktadır. Bunu ancak şu şekilde açıklamak mümkündür: “Dokuz Oğuz’un Bir Oğuz’u”. Bu nedenle Bilge Kağan Yazıtı’nda onları Dokuz Oğuz’dan ayrı düşünüp “İki Ediz” şeklinde başka bir etnik grup olarak görmek yersizdir. Bu sözü “İki Ediz” olarak okumak, bu şekilde anlamak yanlış bir

çıkarmak yapmak demektir. “Ediz” sözü Çin Yıllıklarında 阿跌 şeklinde gösterilmiş ve dolayısıyla bunların “Dokuz Oğuz”un bir grubu olduğu açıkça dile getirilmiştir.

2) *käräkü* sözünün transkripsiyonu tek şekildedir. “*Irk Bitig*”de bu söze dair çok kesin bir örnek vardır: *käräkü içi nä tæg ol* (*Irk Bitig*, 18. satır). Talat Tekin’in çevirisi: What is the inside of the tent frame like? “Keçe çadırın iç yapısı nasıldır? (Tekin, 1993: 13). *Divânü Lügat’it-Türk*’te de *käräkü* sözüne dair bir kanıt vardır: “keçe çadır”, yerleşikler için “kışlık çadır”. Bu örnek şu şekildedir: *käk kördi käräkü yüğti*. R. Dankoff’un çevirisi: He saw trouble so he loaded the tent (on his back). “Eziyet gördüğü için keçe çadırını bozdu.” (DLT 1: 336).

Görüldüğü üzere, hem “DLT”de hem de “*Irk Bitig*”de *kärägü* sözü “çadır (keçe çadır)” olarak aktarılmıştır. Halil Açıkgöz, *kidiz käräkülüg* şeklinde doğru bir transkripsiyon yapıp, *kidiz* sözünü de “keçe” olarak aktarsa da *käräkülüg* sözünü “çadırlı (keçe çadırlı)” şeklinde aktarırken esasen mantıksal olarak yetersiz kalınmıştır, çünkü “keçeli, keçe çadırlı” şeklinde bir kullanım yoktur. Sonraki araştırmacıların Açıkgöz’ün görüşlerini benimsememelerinin temel nedeni de bu olmalı.

3. *käräkü*

Bize göre, Bilge Kağan Yazıtı’ndaki *käräkü* sözü Kazak ve Kırgız yazı dillerindeki *kerege* “Eşit boyutlarda kesilmiş, çadır direkleri” sözüdür. *Kerege*, *uvık*, *şañırak*, *küldirewiş*, *sıkırlavık*¹ vb. gereçler çadırın temel iskeletini oluştururlar. Keregenin birbirine tutturulmuş her bir bölümü *kanat* adını alır. Kanatların sayısı çadırın boyutuna göre değişebilir, bunların sayısı iki-üç kanattan otuz kanada kadar çıkabilir (Ayrıca bk. Mert, 2009: 43-44). Genellikle çadırlar altı kanat olduğundan “altı kanatlı ak çadır” deyişi sıkça söylenir. *Uvıkların* alt kısımları *keregelere* bağlanır, yukarı uçları ise *şañıraka* tutturularak çadırın ana omurgası oluşturulur. *kerege* sözünün kökeni Moğolcadaki “ev, çadır” anlamına gelen *ger* sözü değil, tam aksine Türkçe kökenli arkaik bir köktür. Bu sözün kökeni Kazakçada da olan “ker-” fiilidir. “ker-” fiili bir nesneyi çekip uzatmak, yaymak anlamındadır. Bu kökten *kerilüw*, *kergiş*, *kerüw*, *kerdeñ*, *keregeş*² gibi sözler türemiştir. *kerege* sözünün bu kökten türediğini iddia etmemizin nedeni *keregenin* toplanıp açılabilen bir özelliğe sahip olmasıdır. *Kerege*, çadırın dikilmesi sırasında gerilip, kanatları birbiri ile birleştirilip yarım daire şekli verilerek çadırın iskeletini oluşturur.

¹ uvık: Çadırın kubbesini oluşturan kalın çubuk.

şañırak: Çadırın en üstündeki kubbeyi oluşturan kasnak.

sıkırlavık: Çadırın çift kanatlı tahta kapısı. (Ç. N.)

²kerilüv: Gerilmek, yayılmak, serilmek.

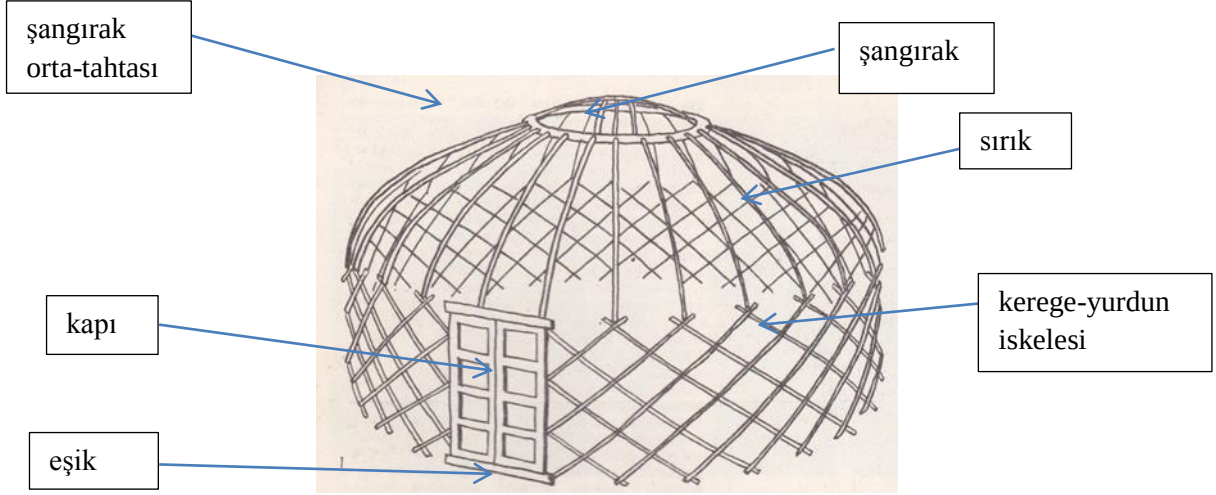
kergiş: Bir bütün olarak yüzülen hayvanın derisini kurutmak amacıyla derinin gerildiği gereç, gergi.

kerüv: Germek, yaymak, uzatmak.

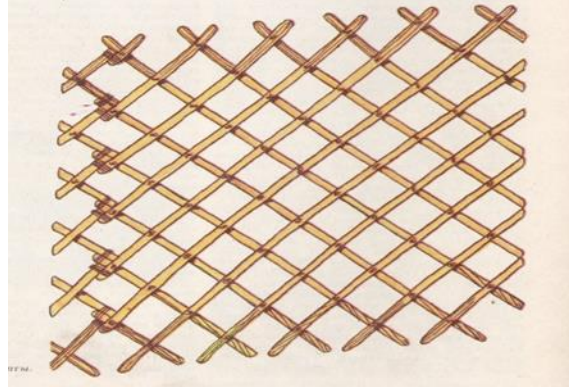
kerdeñ: Gururlu, kibirli, gururundan çok gerilmiş (kişi).

keregeş: Çadır ustası.

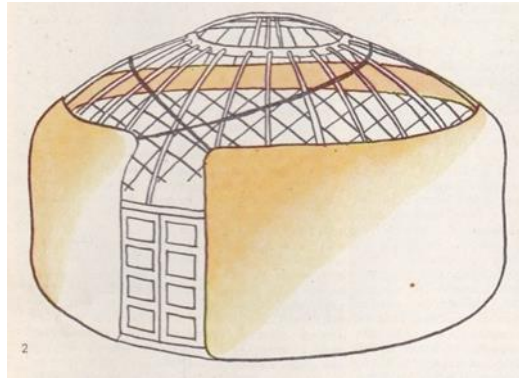
Göç zamanı geldiğinde de göçerler deve vb. yük hayvanlarına rahatça yükleyebilecekleri şekilde bunu katlayıp kolayca kaldırabilirler (KTTS 4: 630). *kārākū* sözü *kār-* köküne *-ākū/* ekinin gelmesiyle oluşmuştur. Keçe çadırın kurulum kısımlarından olan *bosaga* sözünde de yine aynı ek vardır. Bu eke Marcel Erdal, *Old Turkic Word Formation* adlı eserinde yer vermiştir. *bagragu*, *sāñrāgü*, *qarnagu*, *boynagu* gibi sözcükler bu ek ile türetilmiştir (Erdal, 1991: 162-164).

Şekil 1: Dikilen bir çadırın iskeleti

Şekil 2: Kerege

Şekil 3: Kenar keçeleri kaplanmış kerege ve çadır³

³ Çadırla ilgili çizimler “Şangırak Üy-Turmis Ensiyklopediası. Almatı, 1989) adlı eserden alınmıştır.

4. kidiz kārākū:

kidiz sözü de *Irk Bitig*'de geçmektedir:

kidizig subka suukmış t(a)kī ur k(a)t(i)gdī ba ter : (a)nča biliñl(ä)r : yablak ol (Irk Bitig: 33) Talat Tekin'in çevirisi: (A man) put the felt into water beat it more (and) tie it tightly, it says. Know thus: (The omen) is bad (Tekin, 1993: 17). “(Kişi) keçeyi suya batırmış. Onu daha sert döv, daha sert bağla denilir. Bunu bilin ki (bu fal) kötüdür.

Metnin manasını tam olarak anlamak mümkün değildir. Mesela, “daha sert vur, daha sağlam bağla”. Burada neden keçeye vuruluyor hatta daha sert vuruluyor? Keçe neden bağlanıyor; neden sıkıca bağlamak ve sertçe vurmak gerek? Bu cümlelere dikkat edildiğinde, bu ifadelerde soyut anlamların sezilmesine rağmen, göçer bir topluluk için aslında bunu anlamak hiç de zor değildir. Bu ifadelerdeki “sağlam bağla-” ile anlatılmak istenen, özellikle keçeyi *keregeye* bağlamayı çağrıştırmaktadır. Keçe çadır dikildiğinde *uvıkı keregeye* bağlanıp *şañıraka* sabitlenip çadırın iskeleti ortaya çıkarıldıktan sonra dışı keçe ile kaplanır. Keçenin *keregenin* en altından *uvıkın* ortasına kadar olan yere *tuvırlık*, *keregenin* üstünden *şañırak* kasnağına kadarki kısma da *üzik* denilmektedir. *Tuvırlıkın keregeyi* tam kapatması ve rüzgârdan açılmaması için dış tarafından sıkıca sabitleyecek şekilde kıl urganlarla bağlandığı bilinmektedir. İşte *Irk Bitig*'de geçen “keçeyi sağlamca bağla” ibaresi bu kıl urgan kementler ile keçenin *keregeye* sıkıca bağlanmasını ifade etmektedir. Keçe tamamen suya batırılıp ıslak bir vaziyette *keregeye* sarıldığında bunun sağlam olmayacağı ve sıkıca bağlanamayacağı bellidir. Acaba bu “Falname”de bunun “kötü” olarak yorumlanmasının nedeni de bu mudur?

Yine üzerinde durulması gereken bir başka konu, Bilge Kağan Yazıtı'ndaki bu ifadeyle geçen *ur-* sözünü Talat Tekin *beat* “dövmek” şeklinde çevirmiştir. Ancak, Eski Uygur metinlerinde bu fiil, Çin yazısındaki 置sözüyle paralel olup, “oturtmak, yerleştirmek” anlamıyla kullanılagelmiştir. *Irk Bitig*'deki *ur-* sözünün anlamı da “vurmak, dövmek” (*beat*) değil, “oturtmak, yerleştirmek” (*put, place*) şeklindedir: *(ä)r sükä b(a)rmiş. yolta (a)tı (a)rmiş. (ä)r kugu kuška sokuşmış. kugu kuş k(a)natiña urup (a)nın k(a)lıyu b(a)rıp(a)n ögiñä k(a)ñıña t(ä)gürmiş (Irk Bitig: II. 35)*. Talat Tekin bu cümleleri şu şekilde çevirmiştir: A man went to the army (in war) . On (his) way (back home) his horse became tired. (Then) the man met a swan. The swan placed (him) on its wings (and) flew up with him to his mother and father (Tekin, 1993: 17-19). “Alp kişi sefere çıkmış. (Evine dönüş) yolunda atı yorulmuş. Alp kişi bir kuğuya denk gelmiş. Kuğu onu kanadına bindirip uçup gitmiş. Ana babasına kavuşturmuş.”

Görüldüğü üzere *ur-* sözü Eski Türkçede “vurmak, darbelemek” anlamının yanında “oturtmak, yerleştirmek, dikmek” anlamlarına da gelmektedir. Bu nedenle *İrk Bitig*’deki *taqı ur* sözünün anlamının “tekrar yerleştir-” yani “keregeye doğru bir şekilde oturt-, sağlamca yerleştir-” olduğu anlaşılmaktadır.

5. Değerlendirme:

“Keçe ve kerege” göçebelerin çadırı için vazgeçilmez iki önemli kavramdır. Bilge Kağan Yazıtı’nda “keçe ve kerege”nin asıl anlamlarında değil mecaz anlamlarıyla kullanıldıkları açıktır. Türkler çadıra çok değer vermişlerdir. Türkler, çadırı ortaya çıkaran türlü bileşenlere çeşitli sembolik anlamlar ilave ederek, birtakım kalıp sözlerle duygu ve düşüncelerini daha iyi anlatmışlardır. Örnek olarak; Kazakçada “*Bosağası berik, şańırağı biyik*” sözüyle anlatılmak istenen “Ailesinin temelleri sağlam olsun; mutlu ve huzurlu bir hayat sürsün”dür. Yine “*Otañ orda bolsın.*” sözüyle “Yeni kurulan, genç ailelerin nesli çoğalsın, büyük aile olsunlar” dileği anlatılmak istenir. Bunun yanı sıra; “*Bosağa attadı.*” ifadesi “Eve girdi.” demektir. Görüldüğü üzere *bosağa* sözcüğü ev anlamında kullanılmıştır. “*Keregesin kertmek, tuwırlıǵın tilmek.*” Sözü, “yerle bir etmek, huzurunu kaçırmak, evini yıkmak” anlamlarına gelir.

Dikkat edilecek olursa, Bilge Kağan Yazıtı’nda *kerege* ve *keçe*, âdeta bir ikileme olarak kullanılmaktadır. Bu tür kullanımlara *otça-borça*, *ot-sub*, *atı-küsi* gibi örneklerde de rastlanmaktadır. Yeniden Bilge Kağan Yazıtı’ndaki *keçe kerege* ifadesine gelecek olursak, burada bu söz öbeğinin mecaz anlamıyla, “birlikte büyüyen”, “birbirinden hiç ayrılmamış”, “etle tırnak gibi” anlamlarına geldiğini görebiliriz. Şu açıktır ki, keçe kaplanmadığında *kerege* açıkta kalır. Rüzgâra ve yağmura maruz kalır. Aynı şekilde eğer, *kerege* olmazsa kecenin temeli olmaz, çadır kurulamaz. Bu bakış açısına göre, *keçe* ve *kerege* bir bütün olarak, Altı Sir ve Dokuz Oğuzların Göktürklerle özbe öz kardeş olduklarını, su ve balık ilişkisinde olduğu gibi iç içe geçtiklerini ispatlar niteliktedir.

Yazıtlarda Oğuzlar ve Sirler hakkındaki kısımlar, onların birbirleriyle olan ilişkilerini ortaya koymaktadır. Örneğin; Kültegin Yazıtı’nın kuzey yüzünün dördüncü satırında geçen “Oğuz halkı kendi halkım idi, gök ve yer karıştığı için düşman oldu.”; Bilge Kağan Yazıtı’nın doğu yüzünün on sekizinci satırındaki “Türk Oğuz beyleri işitin, üstte gök çokmedikçe, altta yer delinmedikçe ey Türk milleti! Senin ilini, töreni kim bozabilir?” cümlelerinden anlaşıldığı üzere Göktürkler, Oğuzları kendi halkı olarak görmektedir. Yine Bilge Tonyukuk Yazıtları’ndan birincisinin doğu yüzünün beşinci satırında “Türk halkı arasında kargaşa var, (onların) Oğuzları da dağılmak üzere.” diyerek Tabgaç, On Ok ve Kırgızların anlatımında da Oğuzlar, Göktürklerin içindeki bir unsur olarak gösterilmiştir. Tonyukuk, Sir halkını ise Göktürklerin baş eğdirdiği, artık kendisinin önemli bir müttefiki olmuş bir grup olarak göstermiştir. I. taşın batı yüzünün

üçüncü satırındaki “Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu, Türk Sir halkının topraklarında kimse kalmadı.” cümlelerinde bu açıkça gösterilmiştir. Orhon Yazıtları’nın bazı bölümlerinde Göktürkler ile Oğuzların savaşlarından bahsedilse de Göktürkler ile Sirler arasındaki bir savaştan hiç söz edilmez. Anlaşılan o ki, Altı Sirler ve Dokuz Oğuzlar, Göktürklerin önemli bir müttefiki olmuştur. Bu nedenle onlar kendilerini “keçe keregesi” bir halkız şeklinde tasvir etmişlerdir. Ancak göçebe olan, hayvancılıkla geçinen Türgişler, Kırgızlar ve Uygurlar böyle bir konuma sahip olamamışlardır.

Sonuç

Eski Türkler göçebe bir yaşam sürüyorlardı. Onlar, yazı yaylakta, kışı kışlakta geçirmişlerdir. Keçeden yapılmış yurtlarda kalıp hayvancılıkla, atçılıkla uğraşmışlardır. Avcılık da onların önemli geçim kaynaklarından biri idi. Bilge Kağan Dönemi’nde Bilge Kağan yerleşik hayata geçmek isteyip şehirler, tapınaklar yaptırmayı düşünmüş, ancak Bilge Tonyukuk; “Böylesi bize yakışmaz, biz Türkler daima taze ot ve su bulmak için göçebe hayat sürdürdük, hayvancılık ve avcılık başlıca geçim kaynağımız oldu. Erkeklerimizin hepsi bahadır, güçlenirsek başkasına hücum ederiz, zayıflarsak etraftaki ormanlık dağlara sığınırız, böyle olursa Tabgaçların nüfusu ne kadar kalabalık olursa olsun bize hücum edemeyeceklerdir. Eğer eski yaşam tarzımızı değiştirirsek, yok oluruz.” diye Bilge Kağanı uyarmış ve bu düşüncenin gerçekleşmesini engellemiştir (Tanname 211. bölüm). Bu bilgilerden Türklerin göçebe yaşam tarzının Bilge Kağan Dönemi’nde de devam ettiğini anlıyoruz. Eski yazıtlardaki kelimeleri, cümleleri araştırırken o dönemin yaşam tarzını göz önünde bulundurmak oldukça önemlidir. Bazı ibareleri ve gelenek görenekləri araştırırken eski Türk kültüründen pek çok özelliği günümüze kadar taşımış olan Kazak ve Kırgız kültürleri ve dilleri bize yardımcı olmaktadır. Dolayısıyla Bilge Kağan Yazıtı’ndaki *kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g* ibaresi incelenirken günümüz Kazak ve Kırgız kültürlerindeki söz konusu kavram Açıkgöz’ün konuyla ilgili önerisiyle birlikte değerlendirilmiş; ancak anlamlandırma Açıkgöz’ün önerisinde olduğu gibi ‘keçe evli’ şeklinde değil de “keçe ile kerege ilişkisi gibi” yani “birbirlerine candan bağlı, etle tırnak gibi, bir birinden kopmayan” şeklinde yapılmıştır.

Sonuç olarak, Bilge Kağan Yazıtı’nın doğu yüzünün birinci satırındaki “*kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g*” ibaresinin okunuşu ve anlamlandırılması şöyle olmalıdır:

t(ä)ŋri t(ä)g : t(ä)ŋri : y(a)r(a)tm(i)š : türük : bilgä : k(a)g(a)n : s(a)b(i)m : [k](a)ŋ(i)m : türük : bilgä kaganal]tı sir : tok(u)z og(u)z : kid(i)z k(ä)r(ä)kül(ü)g : b(ä)gl(ä)ri : bod(u)nı ...

Tanrı gibi, Tanrı yaratmış Türük Bilge Kağan sözüm (aşağıdadır): Babam Türk Bilge

Kağan... Altı Sir, Dokuz Oğuz etle tırnak gibi yakın (keçe keregeli) beyleri ve halkı... (BK, D1).

Kaynaklar

- AÇIKGÖZ, H. (1994). Bilge Kağan Yazıtının Doğu Yüzünün İlk Satırında (i)ki (e)d(i)z k(e)r(e)kül(ü)g mü Yoksa kid(i)z k(e)r(e)kül(ü)g ‘keçe çadırı’ mı Okunmalı?. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1994, 1-10.
- ALYILMAZ, C. (2004). Eski Türkçenin Söz Varlığının Düz ve Ters Dizimi, Ankara.
- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*. Ankara.
- ARİZ, E. ve AYDIN, E. (2014). *Qadimki Türk Yiziqidiki Taş Pütüklär*. Ürümchi.
- AYDAROV, G. (1990). *Orhoneskertkişteriningteksi*. Almatı.
- BÄZİLKAN, N. (2005). Köne Türk Bitiktastarı men Eskertkişteri (Orhon, Enisey, Talas). *Kazakistan Tarihi Tuwralı Türki Derektmeleri 2-tom*, Almatı.
- CLAUSON, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- DANKOFF, R. ve KELLY, J. (1985). Mahmūd al-Kāşgarī Compendium of the Turkic Dialects 1 (DLT). *Sources of Oriental Languages and Literatures 7*. Harvard University.
- ERDAL, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden·Boston.
- GENG, S. (2005). *Studies of the Old Turkic Inscriptions*. Beijing.
- GIRAUD, R. (1999). *Gök Türk İmparatorluğu. İleriş, Kapgan ve Bilge'nin Hükümdarlıkları (680-734)*. (çeviren: İ. Mangaltepe). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- JOLDASBEKOV, M. ve KARJAVBAY, S. (2005). *Orhon Eskertkişiniñ Tolıq Atlası*. Astana.
- KTTS: (1979). *Qazaq Tilining Tüsindirme Sözdigi 4-tom*. Almatı.
- MALOV, S. E. (1959). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Moskva-Leningrad.
- MERT, O. (2009). *Ötüken Uygur Dönemi Yazıtlarından Tes Tariat Şine Us*. Ankara.
- MERT, O. (2013). Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında Boşluk Karakterinin (/ : /Ø/ · /) Kullanımıyla İlgili Karşılaşılan Farklılıklar. *Yalın Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Ankara, 1-30.
- ORKUN, H. N. (1936). *Eski Türk Yazıtları*. 1. Cilt. İstanbul.
- ÖLMEZ, M. (2012). *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*. Ankara: BilgeSu.
- RADLOFF, V. (1895). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*. St-Petersburg.
- RADLOFF, W. (1897). *Atlas der Altertümer der Mongolei*. St. Petersburg.
- TEKİN, T. (1968). A Grammar of Orkhon Turkic. *Uralic and Altaic Series Vol.69*, Curzon: 243.
- TEKİN, T. (1993). *Irk Bitig The Book of Omens*. Wiesbaden.
- TEKİN, T. (2003). *Orhon Yazıtları : Kültigin, Bilge Kağan, Tunyukuk*. İstanbul.
- TEKİN, T. (2010). *Orhon Yazıtları (4. Baskı)*. Ankara.
- THOMSEN, V. (1896). *Inscriptions de L'Orkhon Déchiffrées*. Helsingfors.
- USER, H. Ş. (2010). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*. Kömen.